

Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы (Жалпы бөлім) пәні бойынша

дәрістік кешен

Дәрістердің тезистері

№1 тақырып. Қылмыстық құқық түсінігі, міндеттері мен қағидалары. Жоспар

1. Қылмыстық құқықтың түсінігі мен жалпы сипаттамасы.
2. Қылмыстық құқықтың жүйесі және оның міндеттері.
3. Қылмыстық құқық қағидалары.

1. Қылмыстық құқықтың түсінігі мен жалпы сипаттамасы

Кейбір еуропа халықтарының тілдерінде қылмыстық құқықтың негізінде қандай ой жатыр деген мәселеге байланысты бұл ұғым екі түрлі атауға ие. Егер ой қылмыс туралы болса, онда оны criminal law - (ағылшын), droit criminel –(француз), criminal- recht (неміс), - латынның “crimen” - қылмыс, яғни қылмыс туралы құқық деген мағынада, ал егер бірінші орынға қылмысы үшін жаза деген ой ығыстырылса, онда оны–penal law, droit penal, strafrecht – латынның “poena”- жаза, яғни жаза туралы құқық деген мағынада қолданылады.

Көптеген авторлардың айтуынша, қылмыстық заңдар деп “адам басымен” жауап беретін, яғни өмірімен жауап беретін заңдар аталады. Мұнда сөз адамның “басымен” байланысты, орыстың “уголовное” сөзі “голова” сөзімен түбірлес жатуында деп жорамалдайды. Бұл деректер нақты емес. Дей тұрғанмен, қылмыстық құқықтың ұғымы барлық уақытта заңмен, яғни қылмыстық әрекет үшін жазаны анықтаушы заңмен байланыстырылып отырылды.

Кез келген мемлекеттің құқық жүйесі бірнеше салалардан: конституциялық құқық, әкімшілік құқық, азаматтық құқық және т.б. құқық салаларынан тұратыны белгілі. Осы құқық салаларының ішінде қылмыстық құқық та бар. Құқық жүйесінің құрамдас бөлігі бола тұра қылмыстық құқық жалпы құқыққа тән барлық белгілерді (нормативтілік, орындау міндеттілігі және т.б.) қамтитын құқық саласы болып табылады. Басқа құқық салаларынан ол ең алдымен **пәнімен, яғни қоғамдық қатынастарды реттеу шеңберімен (аясымен)** ерекшеленеді. Логика ғылымына сәйкес “пән” ұғымы – бұл танымның белгілі объектісі немесе қабылдауға, атауға, анықтауға болатын нәрселердің барлығы.

Ал қылмыстық құқықтың пәні болып не табылады? Қылмыстық құқықтың реттеу пәні өте кең, оған мемлекеттік және қоғамдық құрылыс, меншік, жеке адам және оның ар-ожданы, құқықтары мен бостандықтары, құқықтық тәртіп және сонымен бірге басқа құқық салаларымен реттеліп қойған қоғамдық қатынастардың шеңбері де кіреді. Қылмыстық құқықтың реттеу пәнінің ерекше белгісі болып қылмыстың жасалуымен байланысты туындайтын қоғамдық қатынастар табылады, яғни қылмыстық құқық заңмен қорғалатын қатынастарға қауіпті қол сұғушылық жасалу салдарынан туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейді. Құқықтық реттеудің нәтижесінде бұл қатынастар **қылмыстық-құқықтық қатынастар** деген атауға ие болады.

Қылмыстық құқықтық реттеу пәнін мынадай үш негізгі қатынастар құрайды.

Оның бірінші түрі **қорғаушылық қылмыстық-құқықтық қатынастар** деп аталады. Бұл қатынас қылмыстың жасалуына байланысты туындайды. Бұл-қылмыстық заңмен тыйым салынған қылмыстық әрекетті жасаған адам мен мемлекеттің атынан сот, тергеуші, прокурор, анықтау органдары арасындағы қатынас. Аталған құқықтық-қатынастың әрбір субъектілері белгілі бір құқықтарды иемденеді және оларға жүктелген міндеттерді атқарады. Яғни қылмыс жасаған адам қылмыстық заң қылмыс жасаумен байланыстырған қолайсыз салдарға шыдауға және қылмыстық құқықтық нормамен қарастырылған жазаны өтеуге міндетті. Ал екінші субъект-сот, тергеу, прокуратура, анықтама органдары бірінші субъектіні сол міндеттерді орындауға күштеп мәжбүрлеуге құқылы.

Сонымен, қорғаушылық қылмыстық-құқықтық қатынастардың пәні болып қылмыс оқиғасының орын алуына байланысты пайда болатын қылмыстық жауаптылық, жаза тағайындау немесе одан босатуды жүзеге асыру табылады.

Қылмыстық құқық пәнінің құрамына кіретін қатынастың екінші түрі адамдарды жазамен

қорқыту арқылы қылмыс жасаудан сақтандыруға байланысты қатынастар. Яғни, мемлекет қылмыстық-құқықтық тыйым салу арқылы азаматтарды қылмыс жасаудан бас тартуға міндеттейді және қоғамдағы адамдардың тәртібін реттеп отырады. Бұл қатынас ескертушілік немесе **алдын алушылық қылмыстық құқықтық қатынас** деп аталады.

Осы жоғарыдағы қылмыстық құқықтық нормаларды қамтитын тыйымдардың азаматтарға әсер ету сипаты бойынша, қоғамды шартты түрде үш топқа бөлу қарастырылған. Оның бір тобын қылмыстық құқықтық тиымдарды орнату қажеттілігін тудырмайтын азаматтар құрайды. Олар қылмыстың басқа адамдардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қарсы құбылыс екенін сезінгендіктен, сонымен бірге қылмыстың өздерінің жақсылық пен жамандық туралы жеке адамгершілік көзқарастарына да қарсы екендігін ұғынғандықтан қылмыс жасамайды. Екінші топтың мүшелерін жазаның қорқыту күші жеткіліксіз деп ойлайтын және сонда да қылмыстық-құқықтық тыйымдардың болуына қарамастан қылмыс жасайтын адамдар құрайды. Сондықтан да өте қатал деп саналатын қылмыстық жазалардың өзі қылмыстық әрекеттерді жасаудан барлық адамдарды бас тартқыза алмайды. Үшінші топты, яғни «аралықтағы топты қылмысты дәл сол қылмыстық жазадан сақтанып жасамайтын адамдар құрайды екен. Сонымен, қылмыстық-құқықтық тиым іс жүзінде қоғам мүшелерінің барлығын емес тек белгілі бір бөлігінің ғана іс-әрекетін реттейді.

Қылмыстық құқық пәніне кіретін қоғамдық қатынастардың үшінші түрі-**реттеушілік қылмыстық-құқықтық қатынастар** деп аталады. Бұл қатынастар қылмыстық әрекетті болдырмайтын қажетті қорғану, мәжбүрлік қажеттілік және т.б. жағдайларда қауіпті қол сұғушылықтан қорғау кезінде келтірілген зияндарға азаматтардың құқықтарын бөліп береді. Мысалы, қажетті қорғануда өз құқығын жүзеге асырушы жеке адамның, қоғамның немесе мемлекеттің мүддесіне қол сұққан екінші адаммен құқықтық қатынасқа түседі және сол қол сұғушыға зиян келтіре отырып қорғану құқығына ие болады. Екінші жағынан қорғанушының іс-әрекетін заңды деп тануға тек ғана құқыққорғау органдары өкілетті. Әрбір жағдайда тек сот, прокуратура және тергеу органдары ғана қауіпті қол сұғушылықтан қорғану кезінде келтірілген зиянмен байланысты оқиғаларды жан-жақты қарауға және оны келтірген зияны үшін жауаптылықтан ресми түрде босатуға міндетті.

Осы жоғарыда аталған қоғамдық қатынастарды реттеу үшін арнайы әдістерді қолдану қажет. **Әдіс** дегеніміз - қоғамдық қатынастарды реттеу мақсатындағы құқық саласының ықпал ету шараларының жиынтығы.

Әрбір қылмыстық құқықтық қатынастардың өзіне тән әдістері бар:

1). Қорғаушылық қылмыстық-құқықтық қатынастарға:

- қылмыстық-құқықтық нормалардың санкцияларын қолдану әдісі,
- қылмыстық жауаптылықтан және қылмыстық жазадан босату әдісі;
- Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану әдістері жатады.

2). Реттеушілік қылмыстық-құқықтық қатынастарға:

- барлық қоғам мүшелеріне жеке адамға, қоғам мен мемлекетке келтірілген қауіпті әрекеттермен белсенді күресу құқықтарын бөліп беру. Мысалы, қажетті қорғану құқығы.

3). Ескертушілік қылмыстық-құқықтық қатынастарға:

- қылмыстық-құқықтық тиым салуды орнату әдісі жатады.

Сонымен, қылмыстық құқық - бұл қандай әрекеттердің қылмыс болып табылатынын және қандай жазалар мен басқа да қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары осы қылмыс жасаған адамға тағайындалатынын, сонымен бірге қылмыстық жауаптылықтың негізі мен қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатудың негіздерін белгілейтін құқық нормаларын біріктірген құқықтың бір ерекше саласы.

2. Қылмыстық құқықтың жүйесі және оның міндеттері

Қылмыстық құқықтың міндеттері жөнінде сөз қозғамас бұрын, біз әуелі қылмыстық құқықтың мақсаты не соны анықтап алуымыз қажет. Өйткені, кез келген әрекет, жұмыс белгілі бір мақсатсыз жасалмайды, сондықтан қылмыстық заңның да өз мақсаты бар. Бірақ бұл жөнінде біздің қылмыстық заңымызда айтылмаған, онда тек қылмыстық заңның міндеттері ғана көрсетілген.

Қылмыстың мақсаты жөнінде қылмыстық құқық теориясында бірнеше ойлар айтылған. Мысалы, профессор Е.І.Қайыржановтың айтуынша, «мақсат дегеніміз- қандай да бір әрекеттерді қолдану немесе іске асыру арқылы қол жеткізуге ұмтылатын әлеуметтік нәтиже, ал міндет деген сол нәтижеге жету жолдары. Яғни, қоғамда мақсатсыз міндеттер болмайды, ал міндет мақсатсыз тууы мүмкін емес деген сөз. Бұл тұрғыдан алғанда қылмыстық құқықтың негізгі мақсаты қылмыскерді

жазалау немесе белгілі бір мемлекетте, қоғамда қауіпті болып табылатын әрекетті жасағаны үшін қаралау емес, керісінше, қоғамға қауіпті әрекеттерді болдырмау және қылмыстың алдын алу болып табылады жә не бұл жөнінде қылмыстық заңда көрсетілуі тиіс. Ал осы негізгі мақсатқа қол жеткізу үшін қылмыстық заң мынадай негізгі міндеттерді алдына қояды:

- 1) қылмыстық жауаптылықтың қағидалары мен шарттарын анықтау;
- 2) қылмыстық жауаптылықтың негізін анықтау;
- 3) қылмыс ұғымының жалпы белгілерін анықтау;
- 4) қоғамға қауіпті әрекеттердің шеңберін анықтау;
- 5) қылмыс жасаған адамдарға қолданылатын жаза түрлерін анықтау.

Қылмыстық құқықтың бұдан басқа да міндеттері бар олар жоғарыда аты аталған негізгі міндеттерді толықтырып нақтылап отырады. Қылмыстық заңдар қоғамның тыныштығын сақтай отырып, қоғамға тәрбиелік және жалпы ескертушілік тұрғысынан да әсер етеді. Қылмыстық заңдағы «мына әрекетті жасасаң жазаланасың» деген жариялану фактісінің өзі қоғам мүшелеріне әсер етеді. Сонымен бірге сот процесінің өзі де қылмыскерді ғана емес сот залында отырған қоғамның басқа мүшелерді тәрбиелеп және қылмыс жасамауды ескертуге ықпал жасайды.

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 2-бабына сәйкес қылмыстық заңның міндеттері болып:

1. Осы Кодекстің міндеттері: адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігін сақтау, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады.

2. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін осы Кодексте қылмыстық жауаптылық негіздері белгіленеді, жеке адам, қоғам немесе мемлекет үшін қандай қауіпті іс-әрекеттердің қылмыстық құқық бұзушылықтар, яғни қылмыстар немесе қылмыстық теріс қылықтар болып табылатыны айқындалады, оларды жасағаны үшін жазалар мен өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары белгіленеді.

2014 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінде қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінде орын алған сапалық өзгерістер ескерілген. Қылмыстық құқықтың міндеттері қылмыстылықтың жағдайы мен деңгейіне де тікелей байланысты. Мемлекетіміздің нарықтық экономикаға көшуі, экономикалық кризистер, өтпелі кезеңге байланысты қоғамда орын алып отырған жұмыссыздық, жоқшылық қылмыстылықтың сапалық және сандық жағынан да арта түсуі мен қылмыстың бұрын жұртқа беймәлім түрлерінің өмірге келуіне септігін тигізді. Ұйымдасқан, кәсіптік, банк жүйесіндегі, компьютерлік және т.б. экономикалық қылмыстар кең белең алды. Қылмыстылықтың санын азайтуда, қылмыс тылықпен күресуде мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын саяси экономикалық және саяси-әлеуметтік шаралардың маңызы зор. Жоғарыда аталған қылмыстық құқықтық міндеттер қылмыстылықпен күресу саласындағы мемлекеттік саясаттың бірі болып табылатын **қылмыстық саясат** арқылы жүзеге асырылады. Қылмыстық саясаттың мазмұны-қылмыстық заңдарды қолданудың міндеттерін, қылмыстан сақтандырудың тиімді жолдарын табу, қылмыстылықпен күресуде заңдылық қағидаларын сақтау. Ауыр қылмыс жасаған адамдарға қолданылатын қылмыстық шараларды жетілдіру, ал керісінше, қоғамға қауіптілігі онша ауыр емес қылмыстарды жасағандарға қоғамнан оқшауламай-ақ қолданылатын шараларды белгілеу болып табылады.

3. Қылмыстық құқық ғылымындағы қағидалар

ҚҚ теориясында қағидалар екі топқа бөлінген:

- 1) Жалпы қағидалар - бұл қағидалар бүкіл құқық салаларына тән бола отырып қылмыстық құқықта өзіне тән ерекшеліктеріне ие болады.
- 2) Ерекше қағидалар - олар тек ҚҚ-қа ғана тән болып ҚҚ негіздері мен бастамаларын көрсетеді.

Заңдылық қағидасына сәйкес ҚР әр азаматы ол қатардағы азамат немесе жоғары лауазымды тұлға болып табылса да, ол заңды және Ата заңды міндеті түрде сақтап оған бағынуы керек. Заңдылық қағидасы өзінің көрінісін ҚҚ көптеген нормаларынан табады:

- 1) Әректің қылмыстылығы, оның жазалатындылығы, және басқа да қылмыстық құқытық саладар тек қана қылмыстық заңмен анықталады. Қылмыстық заңның ұқсастық бойынша қолданылуына жол берілмейді.
- 2) Ешкімде заңсыз, соттың үкімінсіз кінәлі деп танылып жазаға тартыла алмайды.
- 3) Қылмыстық жауаптылықтың негізі болып тек кінәлі тұлғаның әрекеттерінде нақты қылмыс құрамының белгілерінің болуы болып табылады.
- 4) Жаза тек осы қылмыс үшін жауаптылықты көздейтін бап шегінде ғана тағайындалады.
- 5) Тек қылмыстық заңда көзделген жағдайларда ғана тұлға қылмыстық жауаптылықтан босатыла алады.

Әділеттілік қағидасы бірнеше аспектілерде көрінеді.

- 1) Санкцияны тағайындаудың әділеттілігінде.
- 2) Жазаның әділеттілігінде
- 3) Қылмыстық құқық бұзушылықтардың шеңберін анықтаудағы әділеттілік, яғни әрекетті криминализациялаудағы әділеттілік.

Бұл қағиданың негізгі мазмұны сәйкес әр жаза индивидуалды болуы қажет. Олар міндетті түрде адамның істеген әрекетінің, ол әрекеттің қоғамға қауіптілігін ескере отырып жасалуы шарт, себебі осылау жаза тағайындағанда ғана жаза әділетті болып табылады. Әділеттілік қағидасына сүйеніп қылмыстар қоғамға қаіптілік дәрежесі бойынша жеңі, орташа, ауыр және аса ауыр қылмыстар деп бөлінген.

Қылмыстық заңның теңдік қағидасы - бұл қағида демократиялықтың негізгі көрінісі болып табылады. Республиканың Ата заңы - бәрі де заң мен сот алдында тең деп бекітеді. Бұл норма Азаматтық және саяст құқықтардың халықаралық пактінің 2 және 7 баптарында бекітілген ережелерді мақұлдайды. Теңдік қағидасы ұлты, тілі, діні және т.б. айырмашылықтары бойынша ешкімді де кемсітуге болмайды, осылардың барлығы да тең деп жариялайды.

Жеке және кінәлі жауаптылықтың болуы қағидасы. Тұлға оның қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысқандығы немесе жасағандығы жайлы дәлелдемелер табылмағанша және осы жағдай анықталмағанша қылмыстық жауаптылыққа тартыла алмайды. Сондай ақ қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықты тек сол қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған адам жеке өзі ғана жауап береді, оның орнына басқа бір тұлға жауапқа тартылуы тиіс емес.

Ізгілік қағидасы - дегеніміз тұлғаға әрдайым оң көзқараспен қарап оған экономикалық, физикалық, психикалық және басқа да қажеттіліктерін қамтамасыз етуден көрінеді. Қылмыстық құқыта ізгілік қағидасы екі тараптан, бір жағынан қылмыскерге, екінші жағынан қоғамға деген ізгілік көзқараста көрінісін табады. Қоғамда алдымен тұлғаның оның қауіпсіздігін және тағы да басқа мүдделерін қорғау болып табылса, қылмыскерге қатысты қарастыратын болсақ, ізгілік қағидасы бұл жерде қылмыскерге тағайындалған жазадан көрінеді. Жаза міндетті түрде әділетті болуы шарт, себебі жаза әділетті болмаса қылмыскердің түзелуі шартының орындауы қиындап кетеді. Сондай ақ ізгілік қағидасы тек жеңілдік жасауға ғана бағытталмаған - ауыр қылмыс жасағандарға ауыр жаза беру мысалға рецидивист қылмыскерлерге жазаның шекті мөлшерлерін беру бұл да ізгілік қағидасына тән.

Қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықтың болмай қалмайтындығы қағидасына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам міндетті түрде қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

Қылмыстық саясат келесідей ережелерге негізделген:

қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу қылмыспен күресудің негізін құрайды
қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін жауапкершілік болуы керек
қылмыспен күрес заңдылықтардың қатаң сақталуымен жүргізілуі қажет
қауіпті және аса қауіпті қылмыстың бірнеше мәрте жасалуына ауыр және ерекше ауыр қылмыстар жасағаны үшін жазаның қатаң шаралары қолданылуы қажет

ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыстармен күресуде бас бостандығынан айырумен, сотталғанды қоғамнан оқшаулаумен байланысы жоқ әсер ету шаралары ерекше орында орын алуы қажет болуы шарт

қылмыстық құқық бұзушылықпен күрес қалың бұқараның тартылуымен жүзеге асырылуы керек.

Қылмыстық саясаттың нақтыландыру нысандары мыналар:

заң шығарушылық (1-ші кезекте қылмыстық, қылмыстық іс-жүргізушілік, қылмыстық атқарушылық)

құқық қорғанушылық (құқық нормеларын қолдануда қылмыстық әділет органдарының тәжірибелік қызметі)

қылмыстық құқық бұзушылықпен күресуге және оның алдын алуға бағытталған бұқараның қызметі

құқықты насихаттау мен құқықтық тәрбиедегі бұқараның және мемлекеттік органдардың қызметі.

Нормативтік-құқықтық актілер мен әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы: «ЮРИСТ» баспасы, 2011. – 40 бет.

2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі

3. Ағыбаев А.Н. ҚР Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөлімдер. - Алматы : Жеті жарғы, 2015 - 768 бет.

4. Джекебаев У.С. Основные принципы уголовного права Республики Казахстан (сравнительный комментарий к книге Дж.Флетчера и А.В. Наумова «Основные концепции современного уголовного права»). — Алматы: «Жеті-жарғы», 2001. — 256 с.

5. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. — М.: Изд. БЕК., 1996. — 560 с. и все последующие издания.

6. Алауханов Е.О.Рахметов С.М. ҚР қылмыстық құқығы жалпы бөлім .оқулық Алматы, 2001 ж.

7. Бапанов Т.Ә., Әбілезов Е.Т. ҚР Қылмыстық құқығы альбом үлгісі жалпы бөлім Алматы дәнекер 1998 ж

8. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). Учебник. Издание 2-ое, доп. — Алматы: Компьютерно-издательский центр “VITA”. 1998. — 220 с.

9. 10. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу РК. Общая часть (том 1). - Жеті жарғы, 2015. - 980 с.

10. Ағыбаев А.А. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Алматы, 1999

11. Дулатбеков Н.О. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Астана, 2001

12. Жунусов Б. Ж. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть.

Караганда, 1998 13. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан.

Общая часть . Алматы, 2003

14. Кропачев Н. М. Уголовно-правовое регулирование: механизм и система . Санкт-Петербург, 1999

15. Разгильдиев Б.Т. Задачи уголовного права Российской Федерации и их реализация. Саратов, 1993